

سیر انتشار کتاب‌های درسی در دوره قاجار

مقاله

● نازیلا ناظمی (پژوهشگر تاریخ)

اشاره

محتوای آموزشی و به تبع آن کتاب‌های درسی یکی از عناصر مهم برنامه درسی است که به سبب اهمیت آن در تاریخ آموزش و پرورش ایران به این جهت که راهنمایی برای برنامه‌ریزی درسی و آموزشی وجود نداشته و کتاب درس دانش آموزی محور کل فعالیت‌های یاددهی - یادگیری در مدارس بوده است مهم و قابل توجه است. لذا این فصلنامه علاقه‌مند است که در مقالاتی به بررسی و تاریخچه کتاب‌های درسی دانش آموزی در تاریخ آموزش و پرورش ایران بپردازد. در این مقاله به صورت مختصر و گذرا به این موضوع اشاره شده است. امیدواریم در شماره‌های بعدی به صورت مفصل‌تر به این موضوع بپردازیم.

مقدمه

احداث مدارس نوین، دگرگونی نظام تعلیم و تربیت سنتی به مدرن، و عبور از نظام آموزشی مکتب‌خانه‌ای را باید از مهم‌ترین تحولات فرهنگی ایران دانست که در دوره قاجار شکل گرفت. حکام قاجار که در ذهن ما همواره با جنگ، عقب‌ماندگی، بی‌کفایتی، وابستگی به بیگانگان، و استبداد مطلق قضاوت می‌شوند، در بازه‌های زمانی خاصی، تحت فشار روشن‌فکران، ترقی‌خواهان، و علمای آزادی‌خواه، بانی برخی از مهم‌ترین تحولات فکری و فرهنگی در تاریخ معاصر ایران شدند.

در میان تمامی تحولات فرهنگی، مانند ورود نخستین دستگاه چاپ، انتشار اولین روزنامه، اعزام اولین دسته از جوانان به اروپا برای کسب علم، نوسازی قشون، ایجاد اولین کالج یا مدرسه عالی (دارالفنون)، تأسیس تلگراف، ایجاد خط آهن، اعلام فرمان مشروطه، تشکیل مجلس قانون‌گذاری، و تأسیس کارخانه چراغ برق و چراغ گاز، نباید از حرکتی فرهنگی که شاید در میان مهم‌ترین تحولات جای بگیرد، غفلت کرد. تألیف و انتشار کتاب‌های درسی که همزمان با تأسیس دارالفنون، نیاز به آن‌ها احساس شد، تأثیر مستقیمی در پیشبرد آموزش نوین داشت. در اینجا تلاش کرده‌ایم تا نگاهی کوتاه به چگونگی تألیف و چاپ کتاب‌های درسی در دوره قاجار داشته باشیم.

در سال ۱۲۶۷ق،
با تأسیس دارالفنون
تحولی ساختار شکن
در تاریخ
تعلیم و تربیت ایران
به وجود آمد

آغاز داستان کتاب‌های درسی

در سال ۱۲۶۷ق، با تأسیس دارالفنون، تحولی ساختار شکن در تاریخ تعلیم و تربیت ایران به وجود آمد. تأسیس اولین یونیورسیتة کشور، هر چند خود بسیار بااهمیت بود، اما شاید آنچه به‌عنوان پیامد تشکیل این مجموعه فرهنگی باید از آن یاد کرد، نقشی مهم‌تر در دگرگونی تعلیم و تربیت در ایران و عبور از نظام آموزشی سنتی داشته است.

میرزا تقی‌خان امیرکبیر با اندیشه نوسازی جامعه خواب‌آلوده ایران و آنچه در مکتب مرادش، **میرزا عیسی قائم‌مقام فراهانی** (میرزا بزرگ)، پایه‌گذار اندیشه ترقی‌خواهی، آموخته بود، این باور را داشت که تغییر باید از ریشه و از جوانان آغاز شود

و راهکار این تغییر تنها در اعزام محصلین به خارج نیست و ضروری است تا متخصصین در شاخه‌های مختلف علوم و فنون، در داخل کشور تربیت شوند.

به‌طور کلی اهداف امیرکبیر از تأسیس دارالفنون را می‌توان به این شرح بیان کرد:

۱. تربیت کارشناسان زبده در داخل کشور و توسعه و تعمیم علوم و دانش‌های جدید در جامعه، از طریق آنان؛
۲. تأمین نیازهای تخصصی دستگاه دولت و طراحی برنامه‌های کلان نوسازی با بهره‌گیری از کارشناسان ایرانی؛
۳. کاهش و حتی از میان برداشتن وابستگی کشور به اهل اروپا، در زمینه تحصیل و

تدریس علوم جدید، با آوردن استادان خارجی به کشور و اعزام فارغ‌التحصیلان اولیه دارالفنون به فرنگ، برای تحصیلات عالی و استفاده از آنان به جای استادان خارجی پس از بازگشتن آنان؛

۴. استحکام بخشیدن به زیرساخت‌های تداوم نوسازی و اصلاحات مورد نظر، از طریق بسط معارف، و علم و صنعت، و تمهید مقدمات شرایط ذهنی و عملی برای فعلیت بخشیدن و شکوفاکردن استعدادها و قابلیت‌های وجودی فرزندان این مرز و بوم؛

۵. تربیت آموزگارانی شایسته، برای تعلیم و تربیت نوباوگان بعدی در مدارس ابتدایی و متوسطه.

در سالنامه‌ای که به سال ۱۳۱۲-۱۳۱۱ش، یعنی در عصر پهلوی اول، انتشار یافته و در آغاز آن گزارشی از تاریخچه وزارت معارف آمده است، از دارالفنون به‌عنوان مدرسه‌ای عالی که مطابق مدارس عالی اروپا پدید آمد، یاد شده و نوشته است: «در دورهٔ صدارت میرزا تقی‌خان امیرکبیر فراهانی توجه خاصی به معارف ایران پدیدار شد و از سال ۱۲۶۶ق بنای مدرسهٔ دارالفنون را مطابق مدارس عالی جدید اروپا شروع کرد» [وزارت معارف، ۱۲-۱۳۱۱: د].

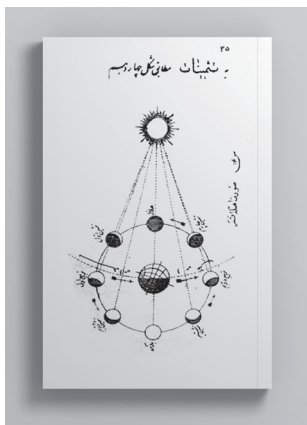
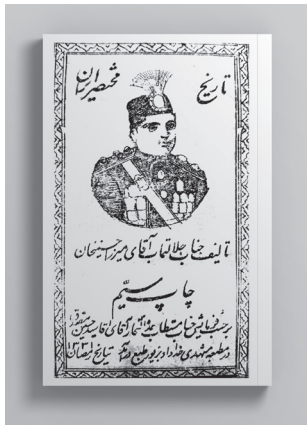
جمعی از دانش آموزان رشدیه

امیر برای دنبال کردن این اهداف بود که **میرزا جان داوودخان مسیحی** را طی نامه‌ای مأمور تجسس و یافتن معلمینی باتجربه کرد: «شش نفر معلم که کمال مهارت و وقوف را داشته باشند، از قرار تفصیل: معلم پیاده‌نظام یک نفر، معلم حکمت و جراحی و تشریح یک نفر، معلم سواره‌نظام یک نفر، معلم توپخانه یک نفر، معلم هندسه یک نفر، معلم علم معادن یک نفر، ضرور در کار است. لہذا آن عالی‌جاه از جانب شرافت جوانب اولیای دولت علیہ مأمور و مرخص است که به ممالک نمسا و پروس رفته، معلم‌های مزبور را از قرار تفصیل فوق تا مدت شش سال اجیر کرده و با مخارج آمدن و رفتن، نامه نوشته به آن‌ها داده ... حرره فی شوال ۱۲۶۶» [آدمیت، ۱۳۶۲: ۳۵۶].

به این ترتیب، جان داوودخان به سرعت عازم اجرای دستور امیر می‌شود و بالاخره تنها دو روز پس از عزل میرزا تقی‌خان، به همراه شش معلم اتریشی و یک نفر ایتالیایی به ایران بازمی‌گردد [اقبال آشتیانی، ۱۳۹۰: ۱۳۶].

کوتاه‌زمانی پس از ورود معلمین، ناصرالدین‌شاه، شاید نادم از آنچه در حق امیر کرده بود، روز یکشنبه پنجم ربیع‌الاول ۱۲۶۸ مدرسه را با ۱۰۰ تن از فرزندان منتخب‌شدهٔ رجال افتتاح کرد.^۲

۱. جان (ژان) داوودخان از ارامنهٔ کاتولیک بود که به‌عنوان مترجم در خدمت ایران بود. او در کنفرانس ارزروم مترجم هیئت ایرانی بود.
 ۲. درست است که افتتاح رسمی و فعالیت همه‌جانبهٔ دارالفنون پس از قتل امیرکبیر آغاز شد، اما شایان ذکر است که رشتهٔ فنون نظام دارالفنون، شش ماه پیش از قتل میرزا تقی‌خان فعالیت خود را آغاز کرده بود. اعتمادالسلطنه، محمدحسن‌خان، مرآت‌البلدان، به کوشش عبدالحسین نوایی و محدث، تهران: مؤسسه انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۶۸، جلد دوم، ص ۱۰۷۷.

کتاب درسی علم جغرافیا

فعالیت مدرسه با حضور معلمینی که قرار بود فرزندان و جوانان ایران را در رشته‌های پیاده‌نظام، سواره‌نظام، توپخانه، مهندسی، طب و معدن آموزش دهند، آغاز می‌شود. اما از همان آغاز کمبودها و نیازها به شکلی کاملاً واضح خودنمایی کردند. کمبودها و نیازهایی که به دگرگونی‌ها و تحولات بسیاری در تعلیم و تربیت ایران منجر شدند.

اولین قدم در امر آموزش بی‌تردید برقراری ارتباط میان معلمان و دانش‌آموزان است. معلمان دوره اول دارالفنون همگی خارجی زبان بودند و شاگردان آنان هم به زبان فرانسه آشنایی نداشتند. این مشکل هرچند با حضور اندک مترجمین ایرانی تا حدودی حل شد، اما مشکل اینجا بود که مترجمین با اصطلاحات تخصصی رشته‌هایی که تدریس می‌شدند، آشنا نبودند و گاه پیش می‌آمد که معنی برخی واژگان را اشتباه ترجمه می‌کردند. از سوی دیگر، شاگردان امکان نداشتند هم نداشتند. بنابراین، نبود مهم‌ترین ابزار آموزش، یعنی «کتاب‌های درسی» کاملاً مشهود بود؛ کتاب‌هایی که مفاهیم درس‌ها را به زبانی ساده و قابل فهم برای بچه‌هایی بیان کنند که تنها روش مکتب‌خانه‌ای را می‌شناختند. در آن زمان، نه کتاب درسی به مفهوم امروزی وجود داشت و نه تعداد چاپخانه‌ها آن اندازه بود که بتوانند بسیار سریع و به تعداد زیاد کتاب‌های مورد نیاز دانش‌آموزان را چاپ کنند. پس معلمان خود دست به کار شدند و به ترجمه و تألیف کتاب‌های درسی براساس کتبی که همراه داشتند، و نیز دانش و اطلاعات خودشان، اقدام کردند. به این ترتیب حدود ۱۶۲ جلد کتاب توسط معلمان و شاگردان دارالفنون تألیف می‌شود. برخی از این کتاب‌ها که امروز در آرشیوها باقی‌اند، مجموعه‌ای کامل و فراتر از یک کتاب درسی هستند. برای نمونه، باید از دو کتاب درسی یاد کنیم که دو تن از دارالفنونی‌ها، با وجود مشکلاتی که میرزا آقاخان نوری برای مدرسه ایجاد می‌کرد، نوشتند. شایان ذکر است که عامل مهم در پایداری دارالفنون پس از امیرکبیر، سرکشی‌های پیاپی شاه به آنجا و تشویق محصلین بود که باعث ایجاد انگیزه در شماری از دانش‌آموزان شد تا از حیطة فراگیری دروس نظری و عملی به حوزه ابداع و اکتشاف نیز برسند.

در ربیع‌الثانی سال ۱۲۶۹ یکی از شاگردان رشته طب، به نام میرزا حسین، پسر مرحوم میرزا احمد، موفق شد کتابی در باب چگونگی معالجه بیماری «وبا» بنویسد و آن را به‌عنوان اولین اثر تألیفی محصلین دارالفنون در رشته

طب به ناصرالدین شاه تقدیم کند. شاه نیز برای ارج نهادن به این کوشش ۱۵ تومان انعام به نویسنده آن پرداخت.^۱

همچنین در جمادی الاول ۱۲۷۰، دکتر پولاک، معلم طب دارالفنون که برای آموزش عملی و تشریح، در پیدا کردن جسد برای تشریح با مشکلاتی مواجه بود^۲، کتابی درباره تشریح بدن انسان نوشت و به تمهید مقدمات چاپ آن پرداخت^۳. این کتاب پس از انتشار در دارالفنون به معرض فروش درآمد و هر جلد آن به مبلغ شش هزار دینار عرضه شد. گفتنی است که دکتر پولاک، به یاری نخستین دانشجویان ارشد رشته پزشکی دارالفنون، در قسمتی از ساختمان این مدرسه، به انجام عمل جراحی نیز مبادرت می کرد. این امر طبعاً به آن معناست که رشته طب دارالفنون نیز همانند رشته پزشکی دانشگاه تهران، در شمار نخستین رشته‌های دانشگاهی محسوب می شود که در کنار خود از امکانات بیمارستانی و درمانی که ماهیت آموزشی داشتند، بهره‌مند بود^۴.

گفتیم که تعداد چاپخانه‌ها در تهران زیاد نبود، اما براساس پیش‌بینی‌های بانی مدرسه، دارالفنون بر این مشکل فائق آمده بود و کتاب‌های دست‌نویس را در چاپخانه سنگی خود چاپ می کرد^۵. در ادامه فهرستی از این کتاب‌ها را که ابتدا توسط معلمان خارجی و سپس استادان داخلی تألیف شده‌اند، خواهیم آورد.

هر چند همواره دارالفنون را در آموزش نوین پیشقدم می دانیم، اما به یاد داشته باشیم که محصلین قبل از ورود به این مدرسه، دوره ابتدایی را در مکتب‌خانه یا با معلمان سرخانه گذرانده و مهم‌ترین دوران آموزش را پشت سر نهاده بودند^۶. بی تردید به دلیل اهمیت چگونگی تدریس و آموزش در این دوره است که حاج میرزا حسن رشدیه را به واسطه اقداماتش در این زمینه، «پدر مدارس جدید» و پیشقدم در فرهنگ نو می دانند. او که در بیروت تحصیل کرده بود، با توجه به اهمیت امر تحصیل ابتدایی، اولین مدرسه در این دوره را در تهران در سال ۱۲۷۶ ق و با وجود تمامی دشواری‌ها تأسیس کرد. او نه تنها به تأسیس مدارس ابتدایی و متوسطه به سبک نوین دست زد، بلکه نخستین کسی است که به تألیف کتاب‌های درسی برای دوره ابتدایی نیز اقدام کرد^۷. او کتاب‌ها را با هزینه خود چاپ می کرد و رایگان در اختیار دانش‌آموزان قرار می داد. همچنین اولین کسی است که برای نظارت بر کار مدارس

۱. روزنامه وقایع اتفاقیه، جلد اول، نمره ۱۰۵، ص ۶۳۰

۲. مطابق اعتقادات مذهبی تشریح اجساد مردگان جایز نبود.

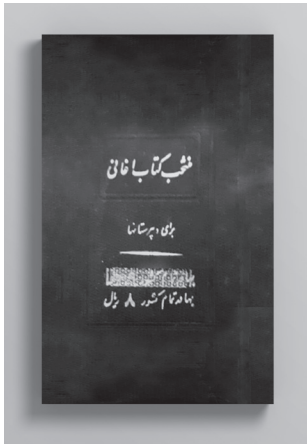
۳. روزنامه وقایع اتفاقیه، جلد اول، نمره ۱۵۰، ص ۶۳۰

۴. روزنامه وقایع اتفاقیه، جلد دوم، نمره ۱۷۰، ص ۱۰۹۷. چاپ این اثر و آثار بعدی می‌تواند مقدمه‌ای برای شکل‌گیری مراکز چاپ و انتشارات دانشگاه‌ها و از جمله اولین مرکز چاپ و انتشارات دانشگاه تهران تلقی شود.

۵. گلپایگانی، حسن، چاپخانه چاپ سنگی دارالفنون، ماهنامه صنعت چاپ، شماره ۱۲۰، دی‌ماه ۱۳۷۱، ص ۵۲-۵۱.

۶. قاسمی پویا، اقبال، مدارس جدید در دوره قاجاریه (بنیان و پیشروان)، تهران: مرکز نشر دانشگاهی، ۱۳۷۷، ص ۴۲.

۷. قاسمی پویا، اقبال، برپایی مدارس جدید در دوره قاجار، تهران: مرکز نشر دانشگاهی، ۱۳۷۷، صص ۲۰۸-۲۰۷.

و به ویژه وجوه دریافتی به‌عنوان شهریه، انجمنی به نام «امنای رشیدیہ» تشکیل داد که بعدها به «انجمن معارف» تبدیل شد.^۱

در اهمیت تشکیل «انجمن معارف» همین بس که براساس شیوه آموزشی رشیدیہ و به واسطه تلاش رؤسای این انجمن، از زمان تأسیس در سال ۱۲۷۶ تا انقلاب مشروطه، بیش از ۵۰ مدرسه جدید در تهران و شهرستان‌ها تأسیس شدند. این در حالی بود که هم‌زمان، تألیف، انتشار و چاپ کتاب‌ها در سطحی بسیار بالا از لحاظ محتوایی نیز گسترش یافت.^۲ همان‌طور که اشاره شد، میرزا حسن رشیدیہ، از بنیان تألیف کتاب درسی، البته با هزینه شخصی خود است. برخی از این کتاب‌ها عبارت‌اند از:

● **بدایه‌التعلیم:** در ۳ جلد، مخصوص سال اول ابتدایی.

● **نهایه‌التعلیم:** در ۲ جلد: جلد اول درس فارسی و جلد دوم علوم.

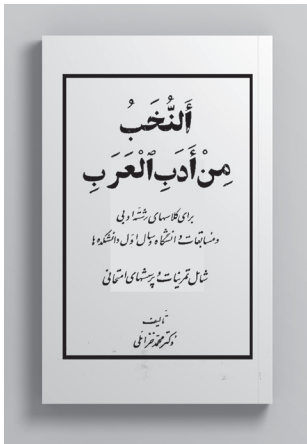
● **کفایه‌التعلیم:** درباره آموزش املا فارسی.

● **هدایه‌التعلیم:** برای تربیت معلمان.

● **اخلاق:** برای شش کلاس دبستان.

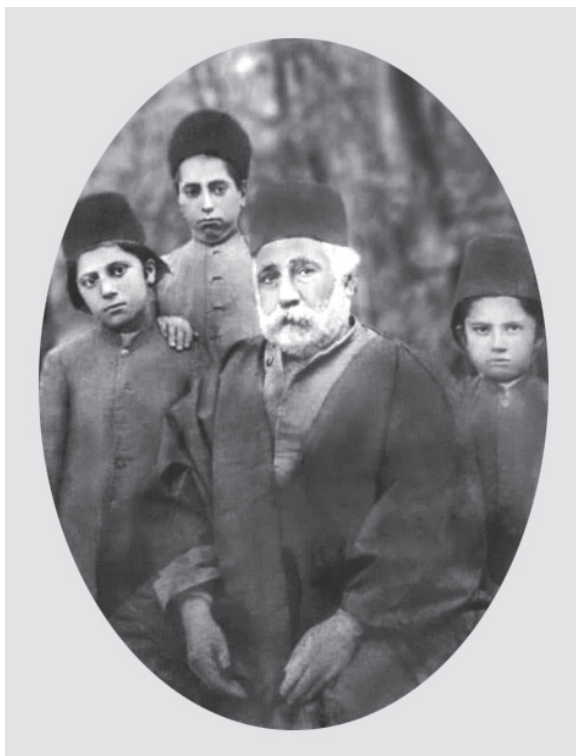
به دنبال مدارس رشیدیہ، مدارس دیگری در دوره‌های ابتدایی و متوسطه نیز تأسیس شدند؛ از جمله «مدرسه علمیه» که در واقع اولین مدرسه دوره متوسطه به حساب می‌آید. هر چند روزبه‌روز بر تعداد مدارس افزوده می‌شد، اما مشکل تهیه و تألیف کتاب درسی همچنان وجود داشت. شاگردان اولیه دارالفنون که خود دیگر آموزگار شده بودند، از همان جزوات درسی خود استفاده می‌کردند و یا اینکه خود مشغول به تألیف می‌شدند. با گسترش مدارس نوین، لزوم تهیه کتاب‌های درسی بیش از پیش احساس می‌شد. از همین‌رو جمعی از متفکران به فکر تألیف کتاب‌های درسی افتادند. از جمله باید از **میرزا محمدعلی خان فروغی** یاد کرد. او بود که اولین کتاب فیزیک را برای دوره دبیرستان نوشت. آنچه درباره کتاب‌های درسی در این زمان باید یادآور شویم، این است که بسیاری از این کتاب‌ها تنها کتاب‌هایی نبودند که علوم و فنون و خواندن و نوشتن را به دانش‌آموزان می‌آموختند، بلکه با زبانی ساده و به‌یادماندنی، معنای زندگی و شیوه‌ها و روش‌های نوین اجتماعی و فرهنگی و آموزه‌های مذهبی را نیز تعلیم می‌دادند.

۱. دولت‌آبادی، یحیی، حیات یحیی، تهران: نشر جاویدان، جلد اول، ص ۱۹۸.
۲. دولت‌آبادی، یحیی، حیات یحیی، تهران: نشر جاویدان، جلد اول، ص ۱۸۸ به بعد.

در سال ۱۲۹۰ ش. با تدوین قانون اساسی آن، معارف، تعلیم و تربیت و آموزش و همچنین انتشار کتاب‌های درسی در مسیری تازه قرار گرفتند و پس از آن در سال ۱۳۰۰ ش. اصلاح برنامه مدارس توسط شورای عالی معارف، تغییری بزرگ در کتاب‌های درسی به وجود آورد. کتاب‌ها از کلاس اول تا ششم دقیقاً مشخص شدند و اعمال یدی و رسم به محتوای درسی افزوده شد. درباره علت افزوده شدن درس رسم به محتوای آموزشی، در برنامه شورای عالی معارف آمده بود: «غرض از تعلیم این عمل، زیاد کردن قوه، دقت نظر و محکم ساختن رابطه بین قوه آمره، یعنی مغز، و آلت عمل، یعنی دست و انگشتان است. از این راه است که طفل یاد می‌گیرد، افکار و تصورات خود را از قوه به عمل آورد.»

از ابتکارات مهم این دوره، نظارت دقیق و اصلاح و تجدید نظر در کتاب‌های درسی مطابق

عبدالغفار نجم الدوله

با شرایط فرهنگی و پیشرفت‌های علمی بود. اقدام دیگر وزارت معارف در زمینه کتاب‌های درسی ابتدایی تألیف کتاب‌های دوره دبستان با دقتی بیشتر، به همراه تصاویر مناسب با کاغذ و چاپ مطلوب بود.^۱

نظم و هماهنگی در امور تعلیم و تربیت و کتاب‌های درسی، در دوران اشغال ایران توسط بیگانگان در سال ۱۳۲۰ ش و با سپرده شدن چاپ کتاب‌ها به بازار آزاد، دچار هرج و مرج بسیار شد و راهکارهای پیشنهادی هم نتوانست گرهی از مشکلات باز کند. نتیجه آن شد که وزارت فرهنگ کار تألیف و نشر کتاب‌های درسی را در اختیار خود گرفت و به موجب تصویب‌نامه ۱۳۴۱/۱۲/۱۸، این مهم بر عهده وزارت فرهنگ گذاشته شد. از این زمان تا تغییر دوره‌های تحصیلی، از دو دوره به سه دوره ابتدایی، راهنمایی و متوسطه، روند کار کم و بیش ادامه یافت. اما نظام جدید آموزشی، تغییرات جدیدی را نیز به همراه آورد.^۲

شاید بتوان مهم‌ترین این تغییرات را چنین بیان کرد: «اضافه شدن تدریس هنر و علوم از پایه اول ابتدایی، تدوین کتاب‌های راهنمای تدریس برای معلمان، و چاپ رنگی کتاب‌ها.

۱. معتمدی، اسفندیار، کتاب‌های درسی در ایران از تأسیس دارالفنون، تاریخ معاصر ایران، سال هفتم، شماره ۲۷، پاییز ۸۲، ص ۱۲۳
 ۲. ریاحی، کتاب درسی، ماهنامه آموزش و پرورش، شماره ۴، سال سی و سوم، خرداد ۱۳۲۲، ص ۹.

دستور املاي فرانسه

دستور املاي فرانسه نوشته ژول ريشار

روند تدوین، چاپ و انتشار کتاب‌های درسی تقریباً به صورتی یکنواخت تا سال ۱۳۵۵ ش ادامه یافت. در این سال بود که قانون تشکیل «سازمان پژوهش و نوسازی آموزشی» به تصویب رسید. برخی از بندهای این قانون به شرح زیر است:

- ماده ۱. به منظور تحقیق و بررسی در مسائل کیفی آموزش و پرورش و ارزیابی مستمر و تنظیم برنامه‌های تحصیلی و تألیف و تدوین کتاب درسی و آماده‌سازی مدارس و مؤسسات آموزشی تابع وزارت آموزش و پرورش برای کاربرد وسایل و روش‌های نو در جهت اعتلای کیفیت آموزش و پرورش، سازمانی به نام سازمان پژوهش و نوسازی که در این قانون سازمان نامیده می‌شود، تشکیل می‌گردد.

■ ماده ۲. وظایف سازمان عبارت است از:

۱. پژوهش در محتوای برنامه‌های آموزش و پرورش در دوره‌های مختلف تحصیلی با توجه به نیازمندی‌های کشور و توانایی و خصوصیات روانی دانش‌آموزان و تشخیص و تعیین هدف‌های هر دوره تحصیلی و تهیه و تنظیم برنامه‌های درسی و تعیین نسبت‌های مطلوب برای تحصیلات در سطوح و رشته‌های مختلف.
۲. مطالعه و تنظیم روش‌های تازه در زمینه امتحانات و ارزشیابی تحصیلی.
۳. تألیف، تدوین و انتشار کتاب‌ها و نشریات آموزشی و کمک‌آموزشی برای دانش‌آموزان، معلمان و مربیان.
۴. تعیین و تهیه مواد و وسایل آموزشی و فهرست استاندارد تجهیزات و وسایل آموزشی با همکاری سازمان نوسازی و توسعه و تجهیز مدارس کشور و تهیه و تنظیم طرح‌های لازم برای نوآوری در روش‌ها و وسایل آموزشی و اجرای طرح‌های آزمایشی به منظور ارزشیابی روش‌ها و وسایل آموزشی.
۵. انجام دادن تحقیقات بنیادی در زمینه بهبود کیفی و کمی آموزش و پرورش.
۶. تربیت کارشناسان مورد نیاز وزارت آموزش و پرورش و اجرای برنامه‌های کارآموزی برای معلمان و مسئولان مدارس و مجریان مربوط ...

■ ماده ۳. از تاریخ تشکیل این سازمان وظایف و اعتبارات و تعهدات سازمان کتاب‌های درسی به این سازمان منتقل می‌شود.^۱

شایان ذکر است که پس از انقلاب اسلامی، سازمان پژوهش و نوسازی آموزشی، با اصلاح برخی بخش‌های قانون، به سازمان پژوهش و برنامه‌ریزی آموزشی تغییر نام داد و به وزارت آموزش و پرورش پیوست. همچنین باید پذیرفت که پس از انقلاب اسلامی، نه تنها تدوین و تألیف کتاب‌های درسی در دوره‌های تحصیلی متفاوت دچار تغییر و تحول شد، بلکه کل نظام آموزشی نیز با تحولات بسیار روبه‌رو شد.

جمشید کیانفر (پژوهشگر) فهرست کاملی از کتاب‌هایی که در دارالفنون ترجمه، تألیف و چاپ شده‌اند، گردآوری کرده که خلاصه‌ای از آن به شرح زیر است:

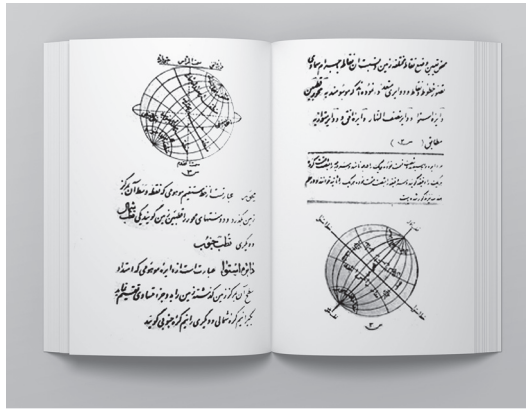
● علوم پایه:

مانند کتاب تشریح، کتاب علم حکمت طبیعی (نوشته کرشیش که توسط میرزا زکی مازندرانی ترجمه شد) و کتاب مصور هندسه (تألیف الکساندر بوهرلر).

● کتاب‌های پزشکی:

از جمله کتاب جراحی (اثر دکتر پولاک) و کتاب جلاء العیون (نوشته محمدحسین

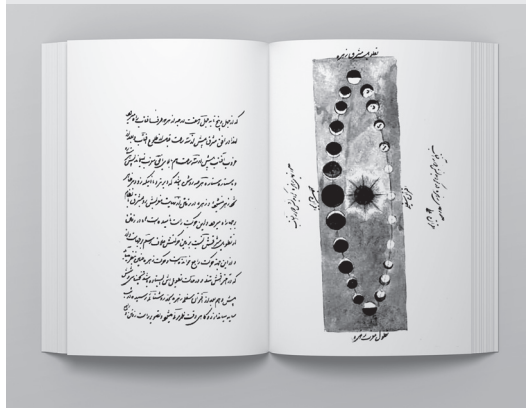
۱. قانون سازمان پژوهش و نوسازی آموزشی، مصوب ۱۳۵۵/۴/۲۷، مجلس شورای ملی.

تصویری دیگر از علم جغرافیا

خلاصه‌الحساب اثر مشیرالدوله

نجوم مریک صاحب

قاجار و میرزا رضا مازندرانی).

• کتاب‌های نظامی:

نظیر علم توپخانه (اثر کرشیش و ترجمه میرزا زکی مازندرانی)، کتاب علم تحصن یا قلعه‌سازی (نوشته الکساندر بوهلر).

• کتاب‌های زبان خارجی:

مانند کتاب تلفظ حقیقی زبان فرانسه (تألیف و ترجمه میرزا علی اکبرخان نقاش‌باشی - مزین‌الدوله).

• کتاب‌های هنری:

از جمله تعریف علم موسیقی (تألیف کوهن و ترجمه مزین‌الدوله).

علاوه بر این‌ها باید از کتاب‌های دیگری یاد کرد که در نوع خود منحصر به فرد هستند؛ از جمله:

• تشریح:

علی رئیس الاطباء و دکتر ابوالحسن خان

• اصول علم شیمی:

کاظم محلاتی

• علم جغرافیا، قانون ناصری، تاریخ

طبیعی و هندسه و ریاضیات:

عبدالفگار نجم‌الدوله

• فیزیک تراپی:

دکتر البو

• رساله‌ املائی فرانسوی:

میرزا رضاخان سرتیپ (ژول ریشار)

• آموزش زبان و لغت فارسی و فرانسه:

میرزا علی اکبرخان مزین‌الدوله^۱

۱. کیانفر، جمشید، نهضت ترجمه و دارالفنون، پیک نور، سال ۱۳۸۴، شماره ۹، صص ۸۸ تا ۹۲.

کتاب قانون ناصری

نتیجه

تأسیس دارالفنون نقطه عطفی در تاریخ ایران بود و شاید بجا باشد اگر سیر تعلیم و تربیت و آموزش را به دو دوره قبل و بعد از دارالفنون تقسیم کنیم. این نهاد آموزشی و دیگر مدارس نوینی که با همت مردان و زنان فرهیخته این مرز و بوم به وجود آمدند، بدون تردید نیازمند ابزار و امکاناتی بودند. کتابخانه، زمین ورزش، آزمایشگاه، اتاق موسیقی، سالن تشریح و انواع کارگاه‌ها و دیگر امکانات، هر کدام به نوعی در خدمت نظام آموزش نوین بودند و در پیشبرد اهداف بنیان این مدارس تأثیر داشتند. اما به نظر من، تمامی این ملزومات خود به اساسی‌ترین پدیده در نظام آموزش، یعنی تألیف، ترجمه، چاپ و نشر کتاب‌های درسی وابسته بودند. محتوای این کتاب‌ها که در مرحله نخست، همان جزوات کلاسی و گاه ترجمه سخنان دبیران خارجی بودند، در مدت زمان کوتاهی چنان جایگاهی یافتند که بزرگ‌ترین نویسندگان و پژوهشگران ایرانی و البته استادان خارجی، در تألیف و تهیه مخارج نشر آن‌ها با یکدیگر به رقابت پرداختند. با توجه به ارزش و اهمیت کتاب‌های درسی دوره مذکور، شاید بتوان آن‌ها را در رده منابع فرهنگی، ادبی و هنری طبقه‌بندی کرد و موزه‌ای برای حفظ و نگهداری آن‌ها ترتیب داد.

منابع

۱. وزارت معارف و اوقاف و صنایع مستظرفه. تاریخچه معارف ایران. سالنامه ۱۳۱۲-۱۳۱۱. تاریخچه معارف ایران.
۲. فریدون آدمیت (۱۳۶۲). امیرکبیر و ایران. انتشارات خوارزمی. تهران. چاپ هفتم.
۳. اقبال آشتیانی، عباس (۱۳۹۰). امیرکبیر. انتشارات نگاه. تهران.
۴. اعتمادالسلطنه، محمدحسن خان (۱۳۶۸). مرآت البلدان (ج ۲). به کوشش عبدالحسین نوایی و محدث. مؤسسه انتشارات دانشگاه تهران.
۵. روزنامه وقایع اتفاقیه، جلد اول، نمره ۱۰۵ و جلد دوم، نمره ۱۷۰.
۶. گلپایگانی، حسن (۱۳۷۱). «چایخانه چاپ سنگی دارالفنون». ماهنامه صنعت چاپ. شماره ۱۲۰، دی‌ماه.
۷. قاسمی پویا، اقبال (۱۳۷۷). مدارس جدید در دوره قاجاریه (بانیان و پیشروان). مرکز نشر دانشگاهی.